

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“
ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ“

ИМПЕРИИ И ИМПЕРСКО НАСЛЕДСТВО НА БАЛКАНИТЕ

СБОРНИК В ЧЕСТ НА 70-ГОДИШНИНАТА НА
ПРОФ. ЛЮДМИЛ СПАСОВ

ТОМ II
НОВО ВРЕМЕ И СЪВРЕМИЕ

Съставители

ДИМИТЪР В. ДИМИТРОВ, СИМЕОН КАЦАРОВ,
РУСАЛЕНА ПЕНДЖЕКОВА-ХРИСТЕВА, ДАМЯН БОРИСОВ

Пловдив · 2019

ISBN 978-954-8536-33-2

Авторски права © 2019

Всички права запазени.

Нито една част от тази книга не може да бъде
размножавана или предавана под никаква
форма или начин: електронен или механичен,
без писменото разрешение на автора и издателя.

Томът се издава с финансовата подкрепа на
Фонд „Научни изследвания“ към Министерството
на образованието и науката, договор № КП-06-МНФ-27.

Съдържание

ЛЮБОМИР КРЪСТЕВ Британското обществено мнение и Кримската война, 1854–1856 г.	1
ВИДИН СУКАРЕВ Последни отломки и свидетелства от времето на късната Османска империя в Тъмраш	15
АТАНАСКА СТАМБОЛИЙСКА Търновецът Леон Филипов – човекът, творещ памет	35
ТОТКА ГРИГОРОВА Художествена интерпретация на образите на светите братя Кирил и Методий и посланията на късновьрожденските и следосвободенски зографи (по материали от Панагюрище)	53
СТЕФАН ШИВАЧЕВ Наследството от руското имперско (окупационно) управление в Пловдив през 1878/1879 година	75
РАДОСЛАВ МИШЕВ Империя – балканска държава (Типологична и съпоставителна характеристика на променливите австро-унгарско-български отношения 1879–1914)	89
БИСЕР ГЕОРГИЕВ Либералната (радославистка) партия и австро-руското съперничество на Балканите 1887–1899	105
СТАНИСЛАВ БОЯНОВ Източнорумелийското деловодство и архив като индикатор на държавност	129
КАЛЧО КАЛЧЕВ За апогея в русофобията на д-р Анастасия Головина	139
ТОДОР РАДЕВ Българската дипломация срещу имперския „стъклен похлупак“ над Балканите (юли–октомври 1903)	151
АЛЕКА СТРЕЗОВА Българските дипломати в Цариград: просопография (1887–1918)	171
ДИМИТЪР САЗДОВ Отношението на монарха Фердинанд и правителството на България към започналата Първа световна война (1914)	185

ПОСЛЕДНИ ОТЛОМКИ И СВИДЕТЕЛСТВА ОТ ВРЕМЕТО НА КЪСНАТА ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ В ТЪМРАШ

ВИДИН СУКАРЕВ

LAST FRAGMENTS AND EVIDENCES OF THE LATE OTTOMAN EMPIRE IN TUMRASH

VIDIN SUKAREV

ABSTRACT: *Tumrash, a village of Bulgarian spoken Muslims in the Rhodopes, was prosperous until the devastation in 1878 during the Russian-Turkish war. Restored in short time, Tumrash become centre of de facto autonomous mountain region, out of the East Rumelian administration. After the Unification in 1885, the settlement was turned again to Ottoman Empire and situated close to the new frontier increased its military and strategical importance. Unfortunately, during the Balkan War in 1912, Tumrash was demolished again. Today this place, only 40 km away from Plovdiv, is covered with thick forest and the ruins are hardly visible. In 2013 Plovdiv Regional History Museum held two research expeditions to Tumrash. 10 Muslim tombstones from 18th and 19th century were discovered, transported to the Museum and thus saved from vandals and treasure hunters. The Ottoman epitaph are translated and commented further. The tombstones are important part of the local historical heritage at risk.*

KEYWORDS: *Tumrash, Tumrash Republik, Muslim tombstones, Ottoman epitaphs, Pomaks, Bulgarian Mohammedans, Ottoman Turkish Epigraphy, Cultural Heritage at risk*

Разположено буквално на хвърлей място от Пловдив, сред дива и едновременно с това неописуемо красива местност, унищоженото през Балканската война помашко селище Тъмраш и до днес впечатлява със своята загадъчност. Преди малко повече от век селото е изпълнено с живот, а днес единствените му постоянни обитатели са представителите на дивата природа. Историята на селището Тъмраш и едноименната област са добре проучени през 60–70-те години на ХХ век от известният родопевд Ангел Вълчев. Отпечатаното през 1973 г. негово монографично изследване остава и до днес един от най-стойностните образци в краеведческата литература у нас, дело на непрофесионалист (Вълчев 1973). Наред с характерните за подобни произведения обич и пристрастие към обекта на проучване, ясно се открояват и добросъвестността, трудолюбието и критичното отношение на автора, извършил значителна събирателска и аналитична работа. Нивото на крайния резултат, авторитетът на изследователя, емоционалният и увлекателен разказ създават впечатлението, че към пресъздадената на страниците историческа картина могат да се добавят единствено дребни детайли, макар че самият автор на различни места изтъква нерешени въпроси и дава насоки за тяхното бъдещо изследване. След отпечатването на монографията обаче и особено след преждевременната смърт на Ангел Вълчев през 1985 г. изследователският интерес към Тъмраш на практика замира.

От една страна книгата за Тъмраш популяризира неговата история, от друга обаче тя не само, че не премахна тайнствения облик на тези места, а го увеличава. Днес Тъмраш попада в център на едноименното ловно стопанство. Страст-

ни ловци със значителни финансови възможности, изкушени от ценните дивечови трофеи, които предлага генетичния фонд на Централните Родопи, често ловуват там. За посещаването на нуждите им, както и за работата в стопанството е необходимо ежедневното присъствие на негови служители. Така на практика се оказва, че районът съвсем не е безлюден. Контролът от страна на ловното стопанство, съчетан с липсата на хубав път за автомобили, донякъде ограничава достъпа до останките от селището и района, но всеки, който има желание, не би се спрял пред такива дребни затруднения. Руините на Тъмраш отстоят недалеч от множество селища и със сигурност не липсват желаещи да ги посетят. Гражданите със засилен интерес към историческото минало в България никак не са малко, а за съжаление сред тях има и такива, изкушавани от тъмни страсти като иманярство, грабителство и вандализъм.

Един от проблемите за бъдещо изследване, поставени от Ангел Вълчев, е проучването на гробищата на Тъмраш (Вълчев 1973: 26). Всичко, което може да се открие като информация и следи за селището и неговото минало понастоящем, неизменно стига до гробищата и запазените в тях каменни паметници и надписи. Не случайно и в статията в Свободната електронната енциклопедия „Уикипедия“ за Тъмраш също е сложена снимка на ислямски надгробен паметник.¹ Не може да се каже, че обемът от данни за Тъмраш като цяло и в частност за неговите надгробия в световната мрежа е особено голям. Те се свеждат предимно до описания на туристически посещения и снимки в блогове,² форуми,³ страници във фейсбук⁴ и други подобни. Анализът на тези материали показва, че извършилите пътуванията автори имат благородни намерения, но тъй като не притежават необходимата професионална подготовка, познавателната и научна полза от публикуването е спорна, като е възможно да се предизвикат и преки щети с тиражирането на информация до хора с нечисти помисли.

През лятото на 2013 г. заедно с други двама служители от РИМ – Пловдив посетихме Тъмраш, пътувайки до село Чурен, над Перушица, с лек автомобил и оттам пеш през гората до останките от селището, отстоящи на около два часа. Пътуването беше по-скоро с цел разходка, отколкото сериозно подготвена научно-изследователска експедиция. При обхода на все още личащите развалини

¹ Тъмръш (село): [https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%8A%D0%BC%D1%80%D1%8A%D1%88_\(%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%BE\)](https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%8A%D0%BC%D1%80%D1%8A%D1%88_(%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%BE)) (достъпен 20 август 2019).

² За книгата „Тъмраш на пол. Ангел Вълчев: <http://planinitenabulgaria.blog.bg/turizam/2011/05/19/za-knigata-quot-tumrash-quot-na-polk-angel-vylchev.749868> (достъпен 20 август 2019); Тъмрашкият надгробен паметник: <http://planinitenabulgaria.blog.bg/turizam/2011/02/05/tumrashkiat-nadgrob-en-pametnik.680665> (достъпен 20 август 2019); Върсене на Тъмръш: <http://asthfgl.blog.bg/turizam/2015/09/13/.1391435> (достъпен 20 август 2019).

³ Помашката република – Тъмръш! <https://www.pomak.eu/board/index.php?topic=727.165> (достъпен 20 август 2019).

⁴ Фейсбук страница на село Ситово, Община Родопи, Област Пловдив <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.435073493219812.100568> (достъпен 20 август 2019)

се натъкнахме на гробището, което Ангел Вълчев посочва, че се намира в източния край на селото (Вълчев 1973: 25). Тъй като не разполагахме с водач, а и с време, не успяхме да намерим останалите две гробища, за които се споменава в книгата. Не можахме да установим и къде точно е т.нар. „Манафско гробе“ – част от първото гробище, отделена за починалите от османския пограничен гарнизон. (Вълчев 1973: 25–26). Ангел Вълчев е първият, който публикува превод на епитафия от Тъмраш, такава от паметник в „Манафското гробе“, и въз основа на нейната датировка установява, че мястото е използвано за погребения от местните хора далеч преди устаняването на граничното подразделение. Гранична стража в Тъмраш има единствено през периода 1891–1912 г. (Вълчев 1973: 274–277, 304–305), а на плочата е изписана 1222 година от Хиджра, равна според автора на 1806 г. от р. Хр. (Вълчев 1973: 26). Всъщност 1222 ислямска година продължава от 11 март 1807 до 27 февруари 1808, но тази дребна корекция не променя правилното му заключение.

Оценявайки нашата неподготвеност и интереса, който представляват тези паметници за миналото на селото, ние решихме да се върнем с транспорт, за да ги приберем в музея. Беше очевидно, че тези последни отломки и свидетелства за края на жизнения път на обитатели на някога богатото и изпълнено с живот село се намират в опасност от унищожение. На много места личаха следи от скорошни счупвания на паметници, виждаха се изкопи на иманяри. С личен мобилен телефон заснех може би над двадесет добре запазени надгробия. Впоследствие обаче се оказа, че снимките са с лошо качество поради мрака от сенките на вековните дървета и недобрите технически възможности на апарата и изтрих повечето от тях. За жалост, както по-късно стана ясно, по този начин неволно заличих последните свидетелства за съществуването на някои от тези паметници.

Няколко месеца по-късно, през есента на същата година, вече снабдени с микробус и шофьор на Община Пловдив, се върнахме в Тъмраш по пътя, който междуременно разбрахме че съществува – отклонение вдясно от третокласно шосе 862 (от Пловдив към родопското село Лилково) на около пет километра след село Храбрино. Настилката от натрошен чакъл е в доста добро състояние. Покрай Тъмрашката река и през едноименното ловно стопанство пътят води право в Тъмраш. В самото някогашно село обаче се оказа невъзможно с не високо проходим автомобил да се стигне до разположеното на стръмен и разкаляен склон гробище. Налагаше се надгробията да бъдат пренасяни на ръка на доста голямо разстояние. Много по-неприятно обаче бяхме изненадани, когато стигнахме мястото и открихме, че броят на запазените паметници е намалал значително в сравнение с този от преди няколко месеца. Някои от камъните липсваха, а по много от наличните имаше следи от пресни счупвания. Очевидно, въпреки затрудненията от различен характер, ние далеч не бяхме първите посетители на Тъмраш с интерес към надгробните камъни.

Отнасянето на такива обемни и тежки културни ценности от едно доста трудно достъпно място не е лесно, но очевидно е възможно: нашият опит в това

отношение беше достатъчно убедителен. Вандалските посегателства, водещи до разрушаването или най-малко до силното повреждане на засегнатите паметници, не изискват особена предварителна подготовка и могат да бъдат извършени от всеки, достигнал до селото. Макар и от камък, тези изделия са сравнително крехки заради тясната си издължена конструкция, която трябва да поеме значително тегло. Достатъчни за счупване са няколко удара с тежък и здрав метален инструмент като чук, лост, кирка, лопата, друг камък и пр. Освен това повечето от надгробията в Тъмраш са от ронлив местен камък, което допълнително улеснява вандалите.

Тъмраш на сегашното си местоположение съществува повече от 200 години, както пише Ангел Вълчев, а преди това селото е разположено по на юг в местността Враца (Вълчев 1973: 17, 36–37). Намерените надгробни камъни са до един от ислямски погребения от началото или средата на XVIII век до Освобождението или първите години след него. В навечерието на първото си разорение по време на Освободителната война Тъмраш има над 300 къщи и 350 семейства, като Ангел Вълчев изчислява, че населението надхвърля 2500 души (Вълчев 1973: 20–21). Тъй като в изследванията по историческа демография както на преиндустриалните общества като цяло, така и на балканските в частност дори през първите десетилетия на XX век установеният семеен множител е между 4,5 и 5, с известни минимални вариации нагоре и надолу (Брунбауер 1999: 47–52; Тодорова 2002: 99–126), изчисленията на Вълчев следва да бъдат коригирани, но и при такова положение населението на Тъмраш със сигурност е надхвърляло 1500 жители. В такова голямо село, въпреки неизбежни условия като завземането от природата на гробищата в продължение на столетие и вероятността не всеки гроб да е отбелязан с голям и забележим каменен паметник, би трябвало да има ако не стотици, то поне няколко десетки надгробни камъни. Очевидно мащабите на опустошение и поругаване паметта на покойниците са значителни.

Един анонимен автор на блог пише, че по времето на възродителния процес много от паметниците са унищожени и смлени на чакъл за поддръжка на пътя. Самият той спасил два, като откарал единия в дома си с автомобил, а по-големия, който не се побирал в колата, закопал.⁵ Независимо дали тази история е достоверна, или не, неоспорим факт е, че османските надгробия са обект на различни страсти и интереси, водещи до тяхното разрушаване, отнасяне „за спомен“, „за красота“ или по друга причина. Преди време колегата Григор Бойков при едно посещение на Имарет джамия, при което установихме значително намаляване на съхраняваните в двора каменни плочи, сподели, че е много модерно сред новобогаташите такива камъни да се ползват като градинска или жилищна украса. Очевидно съдбата на тъмрашките надгробия е част от по-мощен процес с ясно изразена негативна характеристика.

⁵ Тъмрашкият надгробен паметник. <http://planinitenabulgaria.blog.bg/turizam/2011/02/05/tymrashkiat-nadgrob-en-pametnik.680665> (достъпен 20 август 2019).

Освен в не особено заслужаващи доверие публикации в интернет пространството, случай на вземане на надгробие от Тъмраш намира място и в научно издание: потомък на избягали през Балканската война местни жители пренася в наши дни тайно през границата камък от погиналото село до дома си в турския град Измир (АСЕНОВ 2018: 467–478). Твърде възможно е този случай да не е изолиран, защото днес в Турция живеят хиляди потомци на тъмрашлии и вероятно мнозина от тях не са забравили своите корени. Като равносметка може да се каже, че от двете основни причини за изчезването на камъните: 1) отнасянето и 2) строшаването е трудно да се оцени коя е по-опасна за културно-историческото наследство. От една страна, тези, които отнасят камъните цели, ги запазват, но с неизвестно за науката местоположение. От друга, вандалите нанасят най-преки разрушителни щети, но пък обикновено отломките остават на място и е възможно надгробията да бъдат възстановени. За да се направи наистина задълбочен анализ и коментар на причините и обстоятелствата за изчезването и унищожаването на надгробните камъни в Тъмраш, е необходимо подробно проучване на района, включително и такова с археологически средства, тъй като е необходима поне приблизителна представа какъв е бил броят на надгробията към 1912 г.

При второто си посещение прибрахме общо 10 надгробия, от които изцяло или почти запазени са четири. Други пет също са до голяма степен съхранени, като счупванията по тях са предимно в горната част и не засягат надписите. Още едно надгробие се получава при събирането на три фрагмента – два от надпис и един на чалма. Прибрани в музея бяха и отломки от няколко шапки. (Обр 1.).

Настоящото изследване се основава върху разчитането, анализа и всички други данни, които могат да бъдат извлечени от въпросните надгробни паметници. През последните години османотурската епиграфика в България постигна сериозно развитие. Към класическите за всеки интересуваш се от тази материя проучвания на П. Миятев, М. Пенков, И. Татарлъ и особено на К. Венедикова, която продължава своята работа и понастоящем, могат да се добавят тези на Н. Панайотов, Румен Иванов и други специалисти, чиито изследвания бяха много полезни за написване на настоящото. Характерът на научния форум и сборника налагат подробното представяне на надгробията с транскрипция на текстовете, езиков, стилос анализ и съпоставка с такива от други места да се направи в по-тясно специализирано издание. Най-първостепенната задача тук е да се обърне внимание на изчезналото селище Тъмраш, като се акцентира върху тъжната действителност, че там вече повече от столетие погиват културни ценности и важни сведения за миналото.

Ето и самите паметници:

1. Надгробен паметник от мрамор с обща височина 87 см. със стълбовидно тяло и с чалма, или както още се нарича сарък, в горната част (МИКОВ 2013: 84–85; ИВАНОВ 2018: 16), с широчина 22 см (Обр. 2). Епитафията е съвсем кратка: на първия ред единствената дума е „ал фатиха“, с която започва първата

глава на Корана и с която се призовават преминаващите покрай гроба да произнасят тази молитва за душата на починалия (REDHOUSE 2006: 1358). Прието е на български да се преведе като „заупокойна молитва“ (ВЕНЕДИКОВА 2014: 22; ИВАНОВ 2018: 15). На втория ред – също общоприета формула „мерхум ве магфур“, която се превежда като „покоен и опростен“ (ВЕНЕДИКОВА 2103: 77; ИВАНОВ 2108:15). На третия ред са изписани имената „Али, син на Осман“; на четвъртия: „година 1174“ от Хиджра = 1760/61.

Този паметник впечатлява с няколко неща. Той е единственият от мрамор; работата на каменоделеца е майсторска – това личи както от общия вид, така и от надписа, който е с ясно изрязани букви, изключително лесен за четене и би бил отличен образец за семинарни занятия за начинаещи в османската епиграфика.

2. Надгробен паметник от варовикова плоча с биконична форма, която трябва да напомня очертанията на мъртвец, увит в саван – по-тесен в основата, където трябва да са краката, разширен в горната част при въображаемия раменен пояс и стеснен нагоре към главата (ПЕНКОВ 1960: 107), завършващ със заострен връх. Обща височина 110 см. Максимална широчина в горната част 26 см. Широчина в основата 16 см. Надписът е ограден в рамка с форма на михрабна ниша – най-важното място за молитва в ислямските храмове (МИКОВ 2018: 12). На първия ред, състоящ се от два подреда, е изписана формулата „ал фатиха“; на втория и третия ред е разгърнатата формулата „покоен и опростен“ – „Алмерхум“, „ве [а]лмагфур“ с използване на арабския определителен член „ал“ и в двете думи, като при втората началната буква „елиф“ е изпусната. На четвъртия ред е изписано „Осман, син на Мехмед; на петия „година 1278“ = 1861/2 сл. Хр. (Обр. 3)

Паметникът е съвсем прост, няма чалма или шапка, а само заострен връх, височината му обаче е най-голямата в сравнение с останалите. Прави впечателение разточителността на каменоделеца. Разполагащ с голямо пространство, той е използвал относително дребни букви, но с толкова дълги връзки по между им, че на места иначе елементарният текст се чете трудно, заради тях. Изобщо авторът има свой собствен „стил“, това личи и в изписването на годината, в която цифрата 2 вместо с обичайния знак ۲, е отбелязана с по-рядко срещаното <.

3. Надгробен паметник от варовик с форма, подобна на № 1, завършващ с добре изваяна конична шапка, украсена с ивици. Общата височина е 103 см, широчина на шапката в най-широката част 22 см. Надписът е трудно четлив с дребни букви, включва задължителните за всички епитафии с някои правописни и морфологични отклонения на места „ал фатиха“ и „мерхум ве магфур“, разположени едно под друго, името „Хасан, син на Мустафа“ и „година 1294“ = 1877/78. Въпреки големината и първоначалното положително впечатление от шапката, оформлението на надписа е разочаровашо. Буквите и цифрите са така сбити, че е напълно възможно името на починалия да е Хюсеин, а годината на смъртта му 1299 = 1881/2. Понякога четенето на надписите се усложнява от на-

рушения по тях под въздействието на времето, каквито има и в случая, но те не са от така определящо значение, както работата на изпълнителя (Обр. 4).

4. Надгробен камък от варовик с форма, подобна на № 2, но по-малък и по-зле изработен (Обр. 5). Долната част е строшена. Обща височина – 74 см. Широчина в най-широката част 26 см. Надписът е трудно четлив с разкривени и олющени букви. Включва стандартни първи два реда с молитва и формула и несигурно разчетени лично име и година. Името може да се разчете като Хилми, Хамди или Халиме, но при всички случаи с грешки и въз основа на предположения. Халиме като изписване изглежда най-вероятно по отношение на ясно видимата крайна буква „хе“, но това е женско име и не съответства на следващото „син на Ахмед“. От друга страна и такава вероятност не може да се изключи напълно, защото грешни изписвания в надписите въобще не са рядкост, макар и това да важи за тях в по-малка степен, отколкото при документите. От годината най-отдолу, също частично, но сравнително ясно, се забелязва числото 24. По всяка вероятност това са последните две цифри, защото личат следи от надраскване пред тях, докато от другата им страна повърхността е гладка. При това положение трябва да се избира между $1124 = 1712/13$ или $1224 = 1809/1810$ години. Ако се подходи статистически – малко по-голяма вероятност има да се предпочете късната датировка: повечето паметници са от периода между последните десетилетия на XVIII и първите десетилетия на XIX век. От друга страна това надгробие е значително по-грубо и примитивно като изработка в сравнение с останалите – външните ръбове, очертаванията на буквите, цифрите и редовете са криви и несъразмерни, така че ранния вариант също не е изключен. Не може да се изключат напълно и още две възможности – камъкът да е от $1324 = 1906/7$ или $1024 = 1615/16$, но против тях също свидетелства обстоятелството, че други толкова ранни или толкова късни надгробия не бяха открити.

5. Малък паметник от варовик, отчупен в горната част, в която е завършвал с шапка (Обр. 6). Долната част също е отчупена. Антропоморфно очертание на торс с рамене и шия. Запазена височина 47 см. Широчината от 17 см е еднаква по цялото му протежение до стесняването в горния край. Надписите личат слабо. Първите два реда са както на всички останали дотук. Името е „Али, син на Осман“, годината $1214 = 1799/1800$.

6. Паметник, много подобен на предния по големина и очертание. Горната част липсва. Височина – 60 см. Максимална широчина – 19 см (Обр.7). Надолу паметникът леко се стеснява. Буквите са зле очертани. Надписът се състои от стандартните първи два реда, името „Ханъм, дъщеря на Али“ и годината $1202 = 1787/8$. Нулата • може да се обърка с цифрата 5 – ° и тогава годината би била $1836/7$, но първото четене е по-вероятно, защото макар и знакът да е оформен като неправилна окръжност – т.е. подобно на петица, – общата му големина, сравнена с другите цифри, свидетелства, че по-скоро е нула. Освен това този камък е много сходен с предния, така че двата би следвало да са близки по време. Името Ханъм е прието поради обстоятелството, че началната буква със сигур-

ност е една от следните ج, چ, ح, خ (наричани съответно: „джим“, „чим“, „ха“ или „хъ“), които се изписват по еднакъв начин и се отличават само по наличието, броя и разположението на диакритичните точки. Тъй като от диакритични точки над или под началната буква няма следи, остана вариантът името да е Ханъм, което на турски означава омъжена жена, госпожа, но е и име, както в България има имена като Господин или Господинка. По принцип Ханъм се пише с начална буква „хъ“, която е с една точка отгоре, но в османския тази точка често се изпуска, тъй като буквата без точка също се произнася „х“ и в турския език, за разлика от арабския и персийския, разлика в нейната вокализация няма. Другият вариант е името да е Джанъм, но тогава задължително трябва да се напише диакритична точка под буквата, а такава лисва. Не е невъзможно точка да е имало и да се е заличила, но да се гадае по такъв въпрос е безпредметно

7. Паметник също с отчупена шапка, от четвъртит варовиков блок (Обр. 8). Обща височина – 55 см, подобен по форма на предните два, но значително по-широк и масивен. Широчина – 30 см. Надписът е по-дълъг. Буквите са добре очертани, но се четат трудно поради зацапване и захабяване. След въвеждащата „ал фатиха“ има послание с философски смисъл. Ред 2. „Човекът от паметника е молитва“. Ред 3. „Ако днес [смъртта] победи мен, утре [тя] е за теб“. Ред 4. „Покоен и опростен“. Ред 5. „Сюлейман, син на Ахмед“. Ред 6. „1241 година“ = 1825/6. Два недатирани надписа с подобно, но не съвсем идентично на това съдържание от Имарет джамия в Пловдив, описва Румен Иванов (Иванов, 2018: 82–84).

8. Плоча от пясъчник, отчупена в долния край (Обр. 9). Добре изписани букви. Плочата прилича на тези антропоморфни паметници, при които има очертание на торс, врат и глава, но тук след леко стеснение на основата, заемаща около две трети от общата площ, върхът е оформен като листовиден фронтон. Общата височина е 71 см, широчината на долната част – 31 см, най-голяма широчина на фронтоната – 27 см. Фронтонът е доста богато украсен с растителни мотиви – цветове на лалета и листенца, наредени околвръст на слънчев диск, посочен със стрелка отдолу-нагоре. Това е единственият камък измежду намерените, украсен по този начин, но подобна практика е широко разпространена в Османската империя особено по отношение на лалето и листата, а не липсват такива и с геометрични мотиви и слънчев диск, макар последното да е относително по-рядко (Пенков 1960: 109–112). Плочата веднага се набива на очи сред другите и още преди разчитането, което стана след почистването от голямо количество засъхнала пръст, заради флоралната орнаментика беше ясно, че е на жена (Пенков, 1960: 107; Венедикова, 2012: 82). След началната „фатиха“, епитафията продължава така: ред 2. „с моята чиста душа“. Ред 3. „като идвам, преминаването с молитва“. Ред 4. „Покойна и опростена“ („мерхум ве мехфура“). Ред 5. „Фатма, дъщеря на Ахмед“. Надписът е пречупен точно в реда, на който е изписана годината. Първата цифра напълно липсва, втората и третата личат само в горните им части, единствено четвъртата се вижда почти изцяло. За щастие заради характерната графика на цифрите, отличаващи се именно в горните

си части, годината може да се разчете твърдо като 1289 или 1872/3.

9. Фрагмент от варовикова плоча, която е имала значителна височина и в долната си част е сходна с надгробие № 2 (Обр. 10). Отчупена е през средата, като се вижда само личното име на покойника „Селема“ (мъжко име) и „година 1253“ = 1837/8. Запазена дължина 73 см. Тук възниква подобен на посочения в № 6 казус с петицата и нулата, но заради това, че големината на въпросната цифра отговаря на тази на останалите, е предпочетен вариантът с петица.

10. Три фрагмента от варовикова плоча, счупена от вандали. При подреждането им се глобява почти цялото надгробие с изключение на липсващата дясна част, която не дава възможност да се прочете началото на втория и третия ред (Обр. 11). Обща височина – 87 см, широчина – 28 см. Горната част е оформена като масивна чалма с малка дълбочина. От запазената епитафия се вижда, че е сходна с № 8, въпреки че личат и някои разлики, които заради недобрата и пълна запазеност няма как да се установи дали се дължат на използването на други думи, или са допуснати грешки в изписването. На следващите три реда пише „покоен и опростен, Мехмед, син на Юсуф, 1243 година“ = 1827/8. Този надпис, и по специално запазената му част, е с най-добре оформените букви от всички с изключение може би на № 1, който обаче е съвсем прост като съдържание и превод. Запазеното от него беше много полезно при разчитането на други по-трудни за четене надписи.

Това е засега всичко от този очевидно някога много по-богат на паметници тъмрашки некропол. Колкото и малко да са паметниците обаче, като се съпоставят данните от тях с такива, взети от други места, могат да бъдат направени следните заключения:

Очевидно е, че в направата на паметниците и епитафиите личат традиция и стил. Като цяло и едните, и другите са далеч по семпли в сравнение с подобни на тях надгробия от близкия Пловдив, с който Тъмраш се намира в тясна стопанска връзка. Епитафиите са съвсем кратки и в повечето случаи и очевидно стандартни. Тези, които са по-дълги, също следват образци. № 8 и № 10 са напълно или в голяма степен еднакви – интересно съвпадение като се има предвид, че ги разделят повече от четири десетилетия. Сред познатите епитафии в близките големи мюсюлмански градски селища Пловдив и Пазарджик не се среща подобен текст (срв. Иванов 2018; Венедикова 2014); на мен лично не ми е познат и от други места, но нямам претенции да познавам задълбочено османската традиция в епитафиите, която е изключително разнообразна.

Датировката на надгробиято от 1807/8 г., описано от Ангел Вълчев, съвпада по време с периода, от който са запазени най-много паметници. В книгата не е упоменато дали след разчитането надписът е оставен в Тъмраш, или е закаран другаде, но той със сигурност не е сред надписите, прибрани от нас. Преводът, който авторът дава, както той указва, е само на част от текста: „Починалият, на когото Господ е опростил греховете (по всяка вероятност „мерхум ве магфур“), Хасан, син на Сюлейман 1222 год.“ (Вълчев 1973: 26). Така че явно надписът е

бил от типа с по-дълги епитафии. Повечето надгробия – 6 от 10 – са от времето между втората половина на XVIII и първата на XIX век, като от принадлежащите към тази категория няма по-стари от края на 30-те години. След прекъсване от няколко десетилетия се явяват още три паметника. Както беше отбелязано, има известни възможности за разночетения на годините, но във всички случаи, без един, надгробията попадат в посочените периоди, какъвто и вариант да се предпочете. Единствено № 4 не е сигурно датиран.

Погребалните традиции са консервативни, а периодът относително кратък, така че някакви съществени разлики между по-ранни и по-късни паметници не се откриват, а и броят им е недостатъчен за по-сериозен анализ в такава посока. Най-късният паметник – № 3 – е от времето на Руско-турската Освободителна война или респективно румелийския период предвид посоченото разночетене с вариация няколко години. С доста голяма сигурност може да се твърди, че липсват паметници след Съединението и от времето, когато в Тъмраш има граничен гарнизон. На този етап единственото вещественото свидетелство за пребиваването на османски войски по тези места в края на XIX и началото на XX век, притежание на Регионален исторически музей – Пловдив, е знаме от казармата в местността Бей бунар, което след бягството на войниците е прибрано от жителка на село Чурен при масовото плячкосване на обезлюдения Тъмраш в първите дни на Балканската война (Вълчев 1973: 305, 317–327; Сукарев 2013: 182).

В статията на Електронната енциклопедия Уикипедия за Тъмраш, както бе посочено по горе, също има снимка на надгробие. Снимката е с недостатъчно добро качество, за да се прочете епитафията, но това което се вижда от първите два реда, беше достатъчно да се предположи, че това е плоча № 10, съставена от три фрагмента. Когато парчетата бяха сглобени, не остана никакво съмнение, че това е същият паметник. Снимката в Уикипедия е правена през 2008 г. Камъкът все още здрав, но вече изваден от земята и с отчупване в дясната част, е заснет от мен при нашето първо идване в Тъмраш през юли 2013 г. Няколко месеца по-късно за съжаление вече паметникът беше строшен. Нагледно и много тъжно доказателство, че в последните години вандализмът се активизира; няма морални задръжки, няма и възможност да бъде контролиран от страна на обществото и властта.

Друг, публикуван в интернет паметник – този в блога, – който е прибран от автора на материала, също е с недобра фотография и надписът не може да бъде разчетен. От това, което все пак се вижда, категорично не отговаря на истината твърдението на автора, че пише „Мустафа, син на Иляз, починал през 1833 г.“ Текстът е твърде дълъг и като тип е съвсем различен от разгледаните тук. Остава възможността името и годината да са скрити в най-долната част, която не се вижда заради високата трева, но със сигурност изводът, че има неразчетен текст, различен от тези на откритите от нас надгробия в Тъмраш, е в сила, а върху достоверността на писаното ако не като цяло, то поне в този случай пада сянка на съмнение.

Това, което е видно от паметниците и надписите, потвърждава утвърденото схващане, че към края на XVIII век процесите на ислямизация в Тъмраш са вече приключили (Вълчев 1973: 37). Местното население напълно е възприело ислямските погребални традиции и именна система. Не личат следи от криптохристиянство по надгробията. Няма нито един „син на Абдуллах“ или друго подобно име, приемано от новите мюсюлмани. Почти всички лични и бащини имена са арабски, тясно свързани с исляма и Корана. Единственото изключение е това от № 6 с женското име Ханъм или Джанъм, но който и от двата варианта да се приеме – това са все турски народни имена. Както е известно, в онези патриархални времена жените по-често сменят местожителството при брак, отколкото мъжете, така че може би това е жена от другаде. И в двата случая на женски погребения са указани само бащи, без да бъде упоменат съпруг – това обстоятелство донякъде свидетелства за възможността покойните да са били неомъжени, но като се има предвид лаконичността на тъмрашките надписи, това не може да бъде особено сигурно.

Езикът на надписите е говорим турски език, в който се срещат арабски и персийски думи и граматични форми, но последните са предимно в утвърдени думи и изрази като „ал фатиха“ и „мерхум ве магфур“. Въпреки че помашкото население на Тъмраш запазва българския език и различни обреди и обичаи от християнското минало (Вълчев 1973: 23–31), очевидно с течение на времето се образува тънка прослойка от хора, които вследствие на стопанска дейност, военна или друга държавна служба знаят турски. Ангел Вълчев дава сведения, че в Тъмраш съществували две джамии, едната от които с три викала (Вълчев 1973: 21, 27), което ще рече доста голяма. Такава джамия например има в Одрин (Миков 2018: 10). Следователно в Тъмраш със сигурност е имало известен брой образовани в ислямската духовна и интелектуална традиция лица. Не може да се каже дали надписите и надгробията са местно производство, или са докарвани от другаде. Напълно възможно е да има и междинен вариант – по хубавите и скъпи паментници да са внос от някой градски център, а по-простите от Тъмраш. В епитафиите се срещат доста грешки, но от тях може да се съди по-скоро за грамотността, отколкото за народността на производителите им.

Колкото и малък да е броят на представените тук паметници, редно е да се потърсят възможните отговори на въпроса защо не се намериха надгробия сигурно датирани след 1878 г. Ангел Вълчев дава сведения за общо три гробища, от които едното е християнско, но в него не личат следи от гробове и погребения, а е по-скоро име на местност. (Вълчев 1973: 25–26). Възможно е гробището, от което са взети настоящите надгробия, да е изоставено след първото опустошаване на Тъмраш в началото на 1878 г. (Вълчев 1973: 186–196) и при завръщането си жителите да са направили другото мюсюлманско гробище, намиращо се на север от селото, „по пътя за Коронтина“ (Вълчев 1973: 25) или да са продължили да ползват само него, ако вече е съществувало. За това гробище няма никакви други данни в книгата; ние също не стигнахме до него. Бъ-

дещето ще покаже дали това предположение ще се потвърди. Що се отнася до „Манафското гробче“, в което почиват войниците от Анадола и други части на Близкия изток, неговото обособяване се налага заради високата смъртност сред несвикналите с тукашния климат граничари. Само през първата година от настъпването на гарнизона умират около 200 души (Вълчев 1973: 274–275). С оглед традициите на епохата съвсем логично е да се предположи, че смесване на гражданските и военните гробове било нежелано, поради което на територията на старото гробище или в съседство с него се стига до направа на ново военно, с неизяснени точно граници, по време на чието съществуване се появява и достигналия до днес топоним „Манафско гробче“. В едно затънтено османско военно гробище може лесно да се допусне, че покойниците не са отбелязвани с трайни паметни знаци и точно затова и по времето на Ангел Вълчев, и в наши дни от тях няма следа за разлика от местните надгробия. Друго възможно, и дори по-вероятно предположение, е, че изоставянето на старото гробище от местните стои в пряка връзка с появата на „Манафското“, а не с първото опустошаване на селището.

От всичко изложено дотук на фона на това, което се знае за Тъмраш, е съвсем очевидно, че предшвените тук исторически сведения са жалки остатъци от едно някога богато минало. Надгробните паметници, макар и да надживяват селището, допълват неговата трагична историческа съдба. Освен че е ликвидиран като населено място през Балканската война, Тъмраш продължава да бъде опустошаван вече повече от столетие от иманяри и всякакви други рушители. Още Ангел Вълчев установява, че между две негови посещения през 1957 и 1968 г. надгробията са намалели значително (Вълчев, 1973:26). Ако се проведе една добре организирана експедиция от историци и археолози, може би изпод пластове почва, формирана от опадалите борови иглички, гнили клони и дървесина, както и сред гъстата храстова растителност, ще се открият още паметници и други веществени свидетелства за историята на селището, но негативната тенденция и фактите са очевидни: твърде голяма е вероятността на тези страници да са публикувани последните оцелели надгробия от Тъмраш.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

АСЕНОВ 2018: Красимир Асенов. Куфарната търговия – стереотипи на маргинализацията. – *Годишник на Асоциация за антропология, етнология и фолклористика Онгал*, 2018, 16, 465–485. [Krasimir Asenov. Kufarnata targovia – stereotipi na marginalizaciata – *Godishnik na Asociacia za antropologia, etnologia i folkloristika Ongal*, 2018, 16, 465–485.]

БРУНБАУЕР 1999: Улф Бранбауер. Мюсюлмански и християнски домакинства в Родопите от втората половина на XIX до първата половина на XX век. – *Българска етнология*, 1999, 1–2, 44–69. [Ulf Brunbauer. Myusyulmanski i hristiyanski domakinstva v Rodopite ot vtorata polovina na XIX do parvata polovina na XX vek. – *Bulgarska etnologia*, 1999, 1–2, 44–69.]

ВЕНЕДИКОВА 2012: Катерина Венедикова. За Шумен и шуменци през османско време. – В: *Тюркологични изследвания, Шумен*, 2012, 57–92. [Katerina Venedikova. Za Shumen i shumenci prez osmansko vreme. – V: *Tyurkologichni izsledvania, Shumen*, 2012, 57–92]

ВЕНЕДИКОВА 2014: Катерина Венедикова. Епиграфски паметници от османско време от

град Пазарджик. – *Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик, V, 2013, Пазарджик, 2014, 7–32.* [Katerina Venedikova. Epigrafski pametnici ot osmansko vreme ot grad Pazardzhik. – *Godishnik na Regionalen istoricheski muzey – Pazardzhik, V, 2013, Pazardzhik, 2014, 7–32.*]

ВЪЛЧЕВ 1973: Ангел Вълчев. *Тъмраш*. София: Издателство на Отечествения фронт, 1973. [Angel Valchev. *Timrash*. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front, 1973.]

ИВАНОВ 2018: Румен Иванов. *Епиграфски паметници от османските некрополи на Пловдив XV–XIX в.* Пловдив: Имеон, 2018. [Rumen Ivanov. *Epigrafski pametnici ot osmanskite necropoli v Plovdiv XV–XIX v.* Plovdiv: Imeon, 2018.]

МИКОВ 2013: Любомир Миков. Турска надгробна каменна пластика в България (символи и орнаменти). – В: *Суфизъм, архитектура и изкуство на турците в България. Избрани студии. Т. 2. София, 2013, 84–104.* [Lyubomir Mikov. *Turska nadgrobna kamenna plastika v Bulgaria (simvoli i ornamenti).* – V: *Sufizam, arhitektura i izkustvo na turcite v Bulgaria. Izbrani studii. T. 2. Sofia, 2013, 84–104.*]

МИКОВ 2018: Любомир Миков. *Джума и Имарет джамия в Пловдив (История, специфика и съвременно състояние).* София: Мюсюлманско изповедание. Главно мюфтийство, 2018. [Lyubomir Mikov. *Djumatya djamiya i Imaret djamiya v Plovdiv (Istoria, specifika i savremenno sastoyanie).* Sofia: Myusyulmansko veroizpovedanie. Glavno myuftiystvo, 2018.]

ПЕНКОВ 1960: Минко Пенков. Турски надгробни паметници от Коларовград. – *Известия на Народния музей в Коларовград, I, 1960, Варна, 105–119.* [Minko Penkov. *Turski nadgrobni pametnizi ot Kolarovgrad.* – *Izvestiya na Narodniya muzey v Kolarovgrad, I, 1960, Varna, 105–119.*]

СУКАРЕВ 2013: Видин Сукарев. Трофеи, пленени от османската армия през Балканската война, във фондовете на Регионален исторически музей – Пловдив. – В: *100 години Балканска война – 100 години свобода за Родопите. Сборник с доклади от национална научна конференция в Смолян през 2012 г. София, 2013, 181–188.* [Vidin Sukarev. *Trofei, plenedi ot osmanskata armia prez Balkanskata voyna, vav fondovete na Regionalen istoricheski muzey – Plovdiv.* – V: *100 godini Balkanska voyna – 100 godini svoboda za Rodopite. Sbornik s dokladi ot nazionalna nauchna konferencia v Smolyan prez 2012 g. Sofia, 2013.*]

ТОДОРОВА 2002: Мария Тодорова. *Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период.* София: Amicitia, 2002. [Maria Todorova. *Balkanskoto semeystvo. Istoricheska demografia na bulgarskoto obshtestvo mrez osmanskiya period.* Sofia: Amicitia, 2002.]

REDHOUSE 2006: James W. Redhouse. *A Turkish and English Lexicon.* Istanbul: Çağrı Yayınları, 2006.

Обр. 2

Обр. 1

Обр. 4

Обр. 3

Обр. 6

Обр. 5

Обр. 8

Обр. 7

Обр. 10

Обр. 9

Обр. 11